

ANNA GLUSIUK¹

Instytut Historii

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0000-0003-2030-7803

W JAKI SPOSÓB NALEŻAŁO OPIEKOWAĆ SIĘ DZIECKIEM W PIERWSZYCH TYGODNIACH JEGO ŻYCIA? ZALECENIA AUTORÓW WYBRANYCH ŚREDNIOWIECZNYCH TRAKTATÓW MEDYCZNYCH

How was the child to be attended in the first weeks of life? Recommendations of the authors of selected medieval medical treatises

Abstract

The article discusses issues related to childcare in the first weeks of the baby's life using selected medieval medical treatises as examples. Based on *Liber de sinthomatibus mulierum* and *De curis mulierum* attributed to Trotula of Salerno, who lived in the 11th/12th centuries, *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium* by Michael Savonarola and *Régime du corps* by Aldobrandin of Siena, it is presented how, according to medical knowledge of the time, babies should be cared for in their first weeks of life. The authors discussed a.o., how to cut the umbilical cord correctly, bathe the baby or, if necessary, choose a suitable wet nurse who would breastfeed the child instead of a mother.

Keywords: Trotula, Aldobrandino of Siena, Michael Savonarola, childcare, Middle Ages

Abstrakt

Artykuł omawia kwestie związane z opieką nad dzieckiem w pierwszych tygodniach jego życia na przykładzie wybranych średniowiecznych traktatów medycznych: *Liber de sinthomatibus mulierum* i *De curis mulierum* przypisywanych żyjącej w XI/XII wieku Trotuli z Salerno, *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium* autorstwa Michała Savonaroli oraz *Régime du corps* Aldobrandina ze Sieny. Autorzy tych dzieł omówili między innymi, jak prawidłowo przeciąć pępowinę, wykąpać dziecko czy w razie konieczności wybrać odpowiednią mamkę, która w zastępstwie matki miała zająć się jego karmieniem.

Słowa kluczowe: Trotula, Aldobrandino ze Sieny, Michał Savonarola, opieka nad dzieckiem, średniowiecze

¹ Anna Glusiuk – adiunkt w Katedrze Średniowiecza w Instytucie Nauk Historycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Zainteresowania naukowe koncentruje na edukacji, sytuacji i roli kobiety w epoce średniowiecza, medycynie i literaturze tej epoki. E-mail: a.glusiuk@uksw.edu.pl.

Autorzy średniowiecznych traktatów medycznych początkowo pomijali zagadnienia związane z ciążą, porodem, opieką nad matką i noworodkiem, uznając te kwestie za typowo kobiece i pozostawiając je w gestii pań. Z czasem w ich pracach zaczęły pojawiać się krótkie rozdziały, lecz zazwyczaj dotyczyły one jedynie najczęściej występujących problemów². Powstawały również oddzielne traktaty, ale ich autorzy – z reguły mężczyźni³ – omawiali w nich tylko jedno zagadnienie, takie jak na przykład poczęcie⁴, bezpłodność⁵, poronienie⁶ czy poród⁷. Istniało wówczas niewiele dzieł, które w jednym miejscu zawierałyby informacje o ciąży, stylu życia kobiety ciężarnej, porodzie, opiece nad matką i dzieckiem, które byłyby napisane prostym językiem i adresowane do kobiet. Do nielicznych prac, które podejmowały tę problematykę, należy zaliczyć m.in. *Liber de sinthomatibus mulierum*, *De curis mulierum* przypisywane żyjącej w XI/XII wieku Trotuli z Salerno, *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium* Michała Savonaroli († 1464)⁸, *La comare o la ricogliatrice* Scypiona Merkurio (XVI)⁹ czy *Le medicine partenenti e alle infermità delle donne* Jana Marinello (XVI w.)¹⁰. Dzieła te, pomimo że podejmują podobną tematykę, różnią się od siebie m.in. czasem

² Spośród takich traktatów należy wymienić na przykład: *Thesaurus pauperum* Jana XXI, gdzie autor opisuje następujące kwestie: *De durita et apostemate matricis*, *De prouocatione menstruorum*, *De nimio fluxu menstruorum*, *De mamillarum infirmitatibus*, *De suffocatione matricis*, *De impedimento conceptus*, *Ut mulier concipiat*, *Contra difficile partum*, *De dolore post partum*. Por. Piotr Hiszpan, *Thesaurus pauperum*, w: *Obrae medicas de Pedro Hispano*, red. M.H. De Rocha Pereiro, Coimbra 1973, s. 77-301; *Practica Brevis* Jana Plateariusza. Autor w kilku krótkich rozdziałach omawia: *De menstruis*, *De immoderato fluxu menstruorum*, *De suffocatione matricis*, *De impedimento conceptu*. Por. Giovanni Plateario, *Practica Brevis. Un manuale di medicina practica del XII secolo*, red. G. Lauriello, Tuscania 2015; *Chirurgia Guya de Chauliac: De passionibus matricis, et primo de clausura, De amplificatione matricis, De tentigine matricis, De extractione fetus, De extractione fecundinae, De mola matricis, De exitu matricis et longanonis*. Por. *Chirurgia magna Guidonis de Gauliaco*, Lugduni 1585, s. 355-357.

³ Traktaty o tej tematyce pisały również kobiety, lecz w większości ich dzieła nie zachowały się do czasów współczesnych. Włoski lekarz i historyk Salvatore de Renzi w *Collectio Salernitana* wspomina m.in. o Abelli, autorce *De natura seminis humani*, i Rebece Guarna, która napisała *De embrione*. Por. *Collectio Salernitana ossia Documenti inediti e trattati di medicina appartenenti alla scuola medica salernitana raccolti e illustrati da G.E. Henschel, C. Daremberg, S. De Renzi*, t. 1, Napoli 1852, s. 372-373. Jednym z nielicznych dzieł, które zachowało się do czasów współczesnych i zostało napisane przez kobietę, jest *O chorobach kobiet* autorstwa żyjącej w VI wieku Metrodory z Bizancjum. Więcej na temat Metrodory i jej dzieła w j. polskim por. A. Glusiuk, *Dbalość o urodę kobiet na podstawie traktatów Metrodory z Bizancjum i Trotuli z Salerno*, „Seminare”, 39/2018, nr 1, s. 145-154; eadem, *Ciąża, poród i powikłania po porodzie w traktacie „O chorobach kobiet” Metrodory z Bizancjum*, w: *Medicina antiqua, mediaevalis et moderna. Historia – filozofia – religia*, red. S. Konarska-Zimnicka, L. Kostuch, B. Wojciechowska, Kielce 2019, s. 121-134; eadem, *Choroby kobiet i sposoby ich leczenia na podstawie traktatu Metrodory z Bizancjum*, „Medycyna Nowożytna”, 25/2019, nr 1, s. 127-137.

⁴ Spośród takich traktatów należy wymienić na przykład: Bernard de Gordon, *De impregnacione*, Gentile da Foligno, *Consilium ad conceptionem*, Wilhelm de Saliceto, *Ad conceptum*, Petrus de Nadillis, *De impregnacione*, Johannes Pataranus, *Regimen de conceptione in complexione flegmatica*.

⁵ Spośród takich traktatów należy wymienić na przykład: Arnold da Villanova, *Consilium contra sterilitatem*, Johannes Jacobi, *De sterilitate*, Johannes de Parma, *Regimen contra sterilitatem*.

⁶ Spośród takich traktatów należy wymienić na przykład: *Consilium nemulier abortiat* autorstwa Aleksandra Sermonety.

⁷ Do takich dzieł należy zaliczyć m.in. traktat Gentile da Foligno, *Tractatus de partu et temporibus partus et quis partus reputetur*.

⁸ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola. Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, red. L. Belloni, Milano 1952.

⁹ Por. Girolamo Mercurio, *La commare o Ricogliatrice*, Reprint fasc. dell'edizione 1621, Roma 2001.

¹⁰ Por. *Medicina per le donne nel Cinquecento. Testi di Giovanni Marinello e di Girolamo Mercurio*, red. M.L. Altieri Biagi et al., Torino 1992.

powstania, użytym w nich językiem oraz odbiorcami, do których były kierowane. Dwa najwcześniejsze traktaty przypisywane Trotuli napisano po łacinie, co świadczy, że były adresowane do wąskiej, wykształconej grupy odbiorców¹¹. W pozostałych dziełach użyto języka narodowego, dzięki czemu z zawartej w nich wiedzy mogło skorzystać więcej osób, lecz prace te powstały i zostały upowszechnione zdecydowanie później niż dwa wcześniej wspomniane¹². Warto w tym miejscu zaznaczyć, że z obawy przed praktyką medyczną osób nieposiadających odpowiedniego wykształcenia, autor jednego z wymienionych traktatów, Michał Savonarola¹³, uznawany za jednego z najwybitniejszych medyków piętnastowiecznej Italii¹⁴, świadomie nie podawał, w jaki sposób leczyć niektóre z opisywanych przez siebie chorób czy dolegliwości. Zwracając się do swoich czytelniczek, zalecał, aby szukały pomocy u lekarza, ponieważ to w gestii medyków leżą diagnoza i leczenie¹⁵.

W średniowieczu, jak zaznaczono wyżej, brakowało „poradników” adresowanych do zwykłych kobiet, w których prostym językiem wyjaśniano by, w jaki sposób powinny dbać o zdrowie w czasie ciąży, przygotować się do porodu oraz opiekować się dzieckiem w pierwszych latach jego życia. Z tego powodu panie wszelką wiedzę związaną z wymienionymi kwestiami przekazywały sobie ustnie z pokolenia na pokolenie. Niestety nie zawsze ich umiejętności, a szczególnie tych, które zajmowały się odbieraniem porodów i pomagały matkom w opiece nad dzieckiem, okazywały się wystarczające. Zwrócił na to uwagę m.in. wspomniany wcześniej Savonarola, który łączył znikomą wiedzę i niewielkie kwalifikacje ówczesnych akuserek z wysoką śmiertelnością rodzących i dzieci¹⁶. Również żyjący

¹¹ Powstało wiele badań na temat Trotuli uznawanej za najbardziej znaną lekarzkę związaną ze szkołą medyczną w Salerno i jej dzieł. Do najważniejszych prac należy zaliczyć m.in. J.F. Benton, *Trotula, Women's Problems, and the Professionalization of Medicine in the Middle Ages*, „Bulletin of the History of Medicine”, 59/1985, nr 1, s. 30-53; M.H. Green, *The Development of the Trotula*, „Revue d'Histoire des Textes”, 26/1996, s. 119-203; eadem, *In Search of an 'Authentic' Women's Medicine: The Strange Fates of Trota of Salerno and Hildegard of Bingen*, „Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinam Scientiarumque Historiam Illustrandam”, 19/1999, s. 25-54; eadem, *Reconstructing the oeuvre of Trota of Salerno*, w: *La Scuola medica salernitana. Gli autori e i testi*, red. D. Jacquart, A. Paravicini Bagliani, Tavarnuzze-Impruneta 2007, s. 183-233; J. Strzelczyk, *Trotula, Trota i "Trotula". O właściwe miejsce uczonej niewiasty w dziejach nauk medycznych w średniowieczu*, w: *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Prof. Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, Wrocław 2001, s. 456-465; idem, *Pióro w wątlých dłoniach. O twórczości kobiet w dawnych wiekach*, t. 2, Warszawa 2009, s. 587-600.

¹² Traktat Savonaroli powstał przed rokiem 1460. Por. R. Simonetti, *Savonarola Michele*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 91, Roma 2018, s. 152. *La comare o la ricoglitrice* autorstwa Scypiona Merkurio zostało opublikowane w 1596 r., a dzieło Jana Marinello *Le medicine parteneneti e alle infermità delle donne* ukazało się drukiem w 1563. Por. L. Roscioni, *Scipione Mercurio*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 73, Roma 2009, s. 627.

¹³ Więcej na temat włoskiego medyka związanego początkowo z Padwą, a od 1440 r. z Ferrarą, gdzie pracował m.in. jako lekarz na dworze Mikołaja III d'Este, por. R. Simonetti, op. cit., s. 150-153; *Nota introduttiva*, w: *Michele Savonarola. Medicina e cultura di corte*, red. Ch. Criscini, G. Zuccolin, Firenze 2011, s. XIII-XV.

¹⁴ Por. Ch. Crisciani, *Michele Savonarola, medico: tra università e corte, tra latino e volgare*, w: *Filosofia in volgare nel medioevo*, red. N. Bray, L. Sturlese, Louvain-La-Nueve 2003, s. 437.

¹⁵ Michał Savonarola wielokrotnie zaleca, aby o pomoc zwrócić się do medyka. Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, op. cit., s. 102, 130, 168, 178, 182, 183, 184, 187, 190, 192. Warto dodać, że podobnie uważał również inny średniowieczny medyk – Aldobrandino ze Sieny. Por. R. Baldini, *Zuccherro Bencivenni, «La sanità del corpo». Volgarizzamento del «Régime du corps» di Aldobrandino da Siena (a. 1310) nella copia coeva di Lapo di Neri Corsini (Laur. Pl. LXXIII 47)*, „Studi di lessicografia italiana”, 15/1998, s. 98-99, 106, 129.

¹⁶ Savonarola, opisując różne komplikacje mogące utrudnić poród i doprowadzić w konsekwencji do śmierci lub kalectwa matki i dziecka, oprócz nieprawidłowego ułożenia dziecka wymienia właśnie niewielką wiedzę akuserek: „Per caxuone de ignorantia sua molti fantini e madre o moreno o mal capitano”. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 116.

w XIII wieku Aldobrandino ze Sieny¹⁷, autor *Régime du corps*, zapisał, że wiele zależało od „mądrej” akuszerki¹⁸.

W niniejszym artykule zostaną przeanalizowane najwcześniejsze z wymienionych wyżej traktatów, tj. *Liber de sinthomatibus mulierum*, *De curis mulierum*, *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium* oraz *Régime du corps* Aldobrandina ze Sieny¹⁹. Nawet jeśli autor ostatniego z wymienionych dzieł poświęcił zagadnieniom związanym z opieką nad dzieckiem jedynie jeden rozdział, to jest jednym z nielicznych, który dedykuje tej tematyce więcej niż tylko kilka lakonicznych zdań.

W artykule zostanie podjęta próba odpowiedzenia na następujące pytania: W jaki sposób według ówczesnej wiedzy medycznej należało prawidłowo przeciąć pępowinę? Jakie środki stosowano do zagojenia się rany? Na co zalecano zwracać szczególną uwagę podczas kąpieli dziecka? Czy można było zaradzić w przypadku jakichkolwiek deformacji ciała – jeśli tak, to w jaki sposób? Jakie wymagania musiała spełnić kobieta, aby powierzono jej do wykarmienia dziecko? W jaki sposób należało sprawdzać jakość mleka?

1. Odcięcie pępowiny i leczenie rany

W analizowanych traktatach autorzy dużo uwagi poświęcają przecięciu pępowiny. Wszyscy informują o trzech istotnych kwestiach: miejscu przecięcia, materiale do jej zawiązania oraz sposobie dbania o ranę. Warto zaznaczyć, że spośród analizowanych dzieł tylko u Savonaroli znajduje się informacja o narzędziach, których należało użyć do wykonania zabiegu: noży-czek lub brzytwy²⁰. Zastanawia brak jakiegokolwiek wzmianki na ten temat w pozostałych pracach. Kwestia narzędzi była istotna i podejmowali ją już wcześniejsi autorzy, jak na przykład Soranos z Efezu, który, omawiając przecięcie pępowiny, napisał, że „najlepszym materiałem tnącym jest żelazo”²¹. Jak zauważa Anna Tatarkiewicz, ówcześni medycy do przecięcia pępowiny zalecali, by posłużyć się wykonanym z żelaza lub złota narzędziem, lecz nierzadko kobiety przyjmujące poród używały do tego zabiegu na przykład kawałka szkła czy trzciny²². Akuszerka miała przeciąć pępowinę w taki sposób, aby dziecku nie zagrażała utrata zdrowia czy życia. Warto wspomnieć historię opisaną przez Ammianusa Marcellinusa, który w *Dziejach rzymskich* pisał o synu Heleny, żony cezara Juliana, który w 356 r. zmarł właśnie z powodu zbyt krótko przeciętej pępowiny²³.

¹⁷ Aldobrandino ze Sieny, włoski medyk, autor *Régime du corps*, które napisał prawdopodobnie dla hrabiny Beatrix Sabaudzkiej. Więcej na temat Aldobrandina zob. M. Marti, *Aldobrandino da Siena*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 2, Roma 1960, s. 115.

¹⁸ Por. R. Baldini, op. cit., s. 115: „Ma sse ciò è che-l parturire sia duro (e) periglioso, si come del fanciullo che no viene dirittamente, si come di venire i piedi o il braccio inanzi, che voi dovete sap(er)je ch'elli dee venire la testa inanzi naturalmente e lle bracia intese sop(r)a le coscie, non viene come noi avemo detto, si no ci àe altro consiglio se no d' avere savia nudricie, la quale il metta a punto p(er) uscire si com'elli dee”.

¹⁹ Dzieło powstało w j. francuskim. W niniejszym artykule zostanie wykorzystana włoska wersja traktatu: R. Baldini, op. cit., s. 116-119.

²⁰ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 136.

²¹ Soranos, *Ginekologia Soranosa z Efezu*, XXVII, 80, tłum. J. Lachs, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 28/1902, s. 1-109.

²² Por. A. Tatarkiewicz, *Mater in statu nascendi. Społeczeństwo i medyczne aspekty zdrowia reprodukcyjnego kobiet w starożytnym Rzymie*, Poznań 2018, s. 173.

²³ Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, XVI, 10, 18, tłum. I. Lawendowski, Warszawa 2002: „Tymczasem Helena, siostra Konstancjusza i żona cezara Juliana, której kazano przybyć do Rzymu niby ze względu na żywione

W kwestii miejsca przecięcia pępowiny w analizowanych traktatach pojawiają się pewne rozbieżności. Autorka *Liber de sinthomatibus mulierum* pisała, aby dokonać tej czynności na wysokości trzech palców, ale w przypadku chłopca radziła przeciąć ją nawet wyżej, ponieważ, uważała że długość pępowiny w przyszłości wpłynie na rozmiar narządu płciowego²⁴. W pozostałych traktatach pojawia się natomiast niewielka różnica: Aldobrandino zalecał przeciąć ją na wysokości czterech²⁵, a Savonarola od czterech do sześciu palców²⁶.

Po przecięciu pępowiny należało ją prawidłowo zawiązać. Do tej czynności autorzy radzili sięgać po różne materiały: w *De curis mulierum* sugeruje się, by użyć struny z instrumentu muzycznego²⁷; Aldobrandino pisał o delikatnej, krótkiej nici²⁸, lecz nie podał, jaką dokładnie miał na myśli, a Savonarola zalecał akuszerkom, aby zawsze miały przy sobie wełnianą nić, ponieważ tylko ta, jak twierdził, posiadała właściwości łagodzące ból²⁹. W *De curis mulierum* pojawia się dodatkowa, interesująca informacja związana z opisywanym zabiegiem. Po przecięciu pępowiny i wykonaniu węzła autorka zalecała wypowiedzenie następującego zdania „Jezus Chrystus umarł, został przebity włócznią i nie dbał ani o maść ani o ból, ani o żadną pomadę”³⁰. Po wypowiedzeniu tej formuły należało zawiązać pępowinę wspomnianą wcześniej struną³¹. Warto zaznaczyć, że tego rodzaju zdanie nie pojawia się w pozostałych analizowanych traktatach, co pozwala sądzić, że jego autorce poza wiedzą akademicką nie była obca również medycyna ludowa.

Po przecięciu pępowiny i jej zawiązaniu należało zadbać o ranę. Autorzy w traktatach zapisali sprawdzone według nich sposoby. Aldobrandino radził posypać ją proszkiem otrzymanym ze: smoczej krwi, rośliny, którą nazywa sarcocolla³², kminu, mirry oraz siemienia lnianego namoczonego w oliwie z oliwek³³. Jak zanotował, sposób ten był powszechnie stosowany, lecz za lepszy uważał położenie na kikucie na cztery dni materiału namoczonego

do niej uczucia, stała się obiektem zasadzki ze strony cesarzowej Euzebii. Ta bowiem, przez całe życie nieplodna, przebiegle zachęcała Helenę do wypicia specjalnej trucizny, aby ilekroć zajdzie w ciążę, tylekroć przedwcześnie poroniła płód. Także już przedtem, kiedy była w Galii i urodziła dziecię, straciła je na skutek podstępny przekupionej akuszerki, która zabiła dziecko zaraz po urodzeniu. Obcięła mu bowiem pępowinę bardziej, niż należało”.

²⁴ Por. *Liber de sinthomatibus mulierum*, w: *Trotula. Un compendio medievale di medicina delle donne*, red. M.H. Green, Firenze 2009, s. 178: „Et ligetur umbilicus tribus digitis a uentre mensuratis quia secundum retentio-nem umbilici erit uirga uirilil maior uel minor”.

²⁵ Por. R. Baldini, op. cit., s. 116.

²⁶ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 136: „Facta adonca tal ligatura, subito cum le forbexa overo raxu-oro tagliar se debe tal maestro di sopra di lo lomblico per spatio de deta quatro in sei”.

²⁷ Por. *De curis mulierum*, w: *Trotula. Un compendio medievale di medicina delle donne*, red. M.H. Green, Firenze 2009, s. 258.

²⁸ Por. R. Baldini, op. cit., s. 116.

²⁹ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 135-136: „Da poi gie debe ligare quello come budello da le donne dicto il maestro apresso lo umblico cum uno filo ritorto e forte: e di lana è molto migliore che di filo di stopa o di lino o di bombaxo, il perché la lana è anodina, mitigativa di dolore e mole”. Również Soranos zalecał wykorzystać m.in. nić wełnianą. Por. Soranos, op. cit.

³⁰ *De curis...*, s. 258: „Quando pueris inciditur umbilicus, sic dicas tenens pollicem in longum extensum: «Mortus est Ihesus Christus, fuit de lancea perforatus, nec curauit de unguento nec de dolore nec de ulla unctione»”.

³¹ Por. ibidem: „Sed prius liga umbilicum, et postea dicto carmine cinge eum cum corda cythare uel uigelle uel alicuius instrumenti musici”.

³² Prawdopodobnie chodzi o roślinę *Astragalus sarcocolla*.

³³ Por. R. Baldini, op. cit., s. 116: „(E) si conviene il bilicionchio tagliare di lungho quatro dita, e ponere di sop(r) a <sanc> polvere di sanghue di dragone, sarcocolla, comino (e) mirra, e uno drappo di lino molle in olio d’uliva”.

w oliwie³⁴. Podobne zalecenie pojawia się u Savonaroli, który zalecał przykładac do rany przez cztery do ośmiu dni lniane płótno namoczone w ciepłym oleju³⁵. W przypadku, kiedy dziecko odczuwało ból, w *De curis mulierum* radzono, aby przez dziewięć dni podawać mu do picia niewielką ilość medykamentu, który nazywano *trifera magna*, wymieszanego z mlekiem, winem lub wodą³⁶.

Po odpadnięciu kikuta pępowiny Aldobrandino radził położyć na pępku i na całym ciele z wyjątkiem nosa i ust solankę wymieszaną na przykład ze sproszkowaną rośliną „costo”³⁷, kozieradką lub oregano³⁸. Savonarola zalecał natomiast, by posypywać pępek niewielką ilością mąki lub m.in. rozdrobnionym węglem, mirrą czy popiołem³⁹.

2. Kąpiel dziecka

Jeszcze zanim dziecko zostało poddane pierwszej kąpieli, autorzy analizowanych traktatów zalecali wykonać kilka czynności. W *Liber de sinthomatibus mulierum* autorka radzi, aby natychmiast po przyjściu dziecka na świat często naciskać mu uszy⁴⁰, zasłonić oczy i nie wystawiać na intensywne światło⁴¹. Aldobrandino radził posypać ciało różami utartymi z solanką⁴². Użycie soli nie było niczym nowym, pisał o tym wcześniej m.in. Soranos z Efezu⁴³. Według Savonaroli dopiero co narodzone dziecko należało otulić lekko nagrzanym materiałem i pozwolić mu odpocząć od jednej do trzech godzin⁴⁴, podczas których akuszerka miała czuć, aby się nie zaziębiło⁴⁵.

³⁴ Por. ibidem, s. 116: „Ma egli è più sicura cosa di p(r)endere un filo sottile torto e leghare il detto bellicionchio, e poi ap(r)esso porrervi suso drapi molli in olio (e) lasciarlo insino a quatro die”.

³⁵ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 136: „E da poi taiato, gie pona di sopra uno panno de lino bagnato ne l'olio caldo, a mitigatione dil dolore e per confortare il luoco: e cussi faza per fina che se parta tal budello da lo umblico, che serà fra quatro o octo zorni al più, continuando zioè questo ponere di questo panno caldo oleato: e questo anco gioverà molto a fare quello despicare più presto e mitigare il dolore di la ligatura, se alquanto gie serà”.

³⁶ Por. *De curis...*, s. 258: „Et si dolorem sentiat, per .ix. dies da bibere triferam magnam in modum ciceris lacte uel uino uel aqua”.

³⁷ Prawdopodobnie chodzi o roślinę z gatunku *Saussurea*. Więcej por. T. De Mauro, *Il dizionario della lingua italiana*, Torino-Milano 2000.

³⁸ Por. R. Baldini, op. cit., s. 116: „E poi ap(r)esso quand'elli saræ chaduto, si vi ssi vuole porer susso salina mescolata con polvere sottile di costo o di somaco o di fieno greco o d'origamo, (e) di ciò potete salare tutto il corpo, salvo il naso (e) la bocha”.

³⁹ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 136: „E spicata che serà tal cossa, pratica comuna è di ponere sopra lo umblico uno puoco di farina per fina alquanti zorni. Alquante ie pone il carbone pisto; ma meglio è la mirra, sangue di drago cum uno pocho di sarcocolla, o mirra cum altrettanto di comino; anco vale la cenere di le cape brusate”.

⁴⁰ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 178: „Infantis aures primende sunt statim, et hoc multociens est faciendum”.

⁴¹ Por. ibidem: „In principio natiuitatis oculi cooperiendi sunt, et summopere cauendum est ne in loco lucido”.

⁴² Por. R. Baldini, op. cit., s. 20: „come il fanciullo è nato, si si conviene inuilupare i rose peste mescolate con salina”.

⁴³ Por. Soranos, XXVII, 82.

⁴⁴ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 137: „Mi pare che più conveniente sia quello ponere drieto tal taglio in le peze over pani suavemente caldi, e quello lasciare repossare per certo spatio, più suavemente caldi, e quello lasciare repossare per certo spatio, più e meno secondo che ha hautu mazuor o minor movimento e che cussi è più debilitato nel tal suo uscire dil ventre. E di questo diremo chel minor termene sia una hora, e il mazuor sia tre: si che ha a stare fra una e tre inanti chel se bagni”.

⁴⁵ Por. ibidem: „E sempre sta biem attenta la obstettrice chel fanzuolo non pigli freda”.

Poruszając kwestię kąpieli, Aldobrandino zwrócił uwagę na delikatność ciała noworodka⁴⁶. Z tego powodu oczekiwał od kąpiącej go kobiety, aby zadbała o dłonie, w szczególności o paznokcie, które powinny być zaokrąglone w celu uniknięcia zadrapania delikatnej skóry dziecka⁴⁷. Ponadto zalecał oczyścić mu uszy i nos ciepłą wodą⁴⁸. W kwestii wody, której należało użyć do kąpieli, zarówno autorka *Liber de sinthomatibus mulierum* jak i Aldobrandino zalecali jedynie, aby była ciepła⁴⁹. Savonarola, opisując pierwszą kąpiel dziecka, radził, szczególnie weneckankom i kobietom mieszkającym nad morzem, aby użyły do niej wody morskiej⁵⁰, a zatem słonej. Natomiast paniom, które nie miały dostępu do takowej, sugerował skorzystać ze zwykłej, letniej wody, do której miały dodać sól i liście szaławii⁵¹. Również w tym miejscu należy zaznaczyć fakt użycia soli do zabiegu związanego z higieną dziecka.

Zgodnie ze wskazówkami Aldobrandina po kąpieli należało wytrzeć dziecko lnianym, suchym, miękkim i delikatnym materiałem, a następnie ułożyć je do snu najpierw na wznak, a później na bok⁵². Jednak zanim to uczyniono, radził delikatne naciągać jego kończyny, w celu zapewnienia mu prawidłowej budowy⁵³, ponieważ – jak zapisał – „dziecko przybiera taki kształt, jaki nada mu akuszerka”⁵⁴. Również Savonarola zalecał, by zwrócić uwagę, czy dziecko jest prawidłowo zbudowane. Podczas kąpieli radził przyjrzeć się szczególnie głowie, ponieważ, jak twierdził, jej nieprawidłowa budowa i kształt miały wpływ na mózg⁵⁵. W przypadku nieprawidłowości oczekiwał od akuszerki, aby wprawnymi palcami starały się nadać czaszce okrągły kształt⁵⁶. Również autorka *Liber de sinthomatibus mulierum* zalecała zwrócenie uwagi na wygląd głowy, czoła i nosa dziecka⁵⁷. W przypadku, gdyby stwierdzono nierówną długość nóżki, Savonarola radził delikatnymi ruchami naciągać krótszą kończynę⁵⁸.

⁴⁶ Por. R. Baldini, op. cit., s. 116: „come-l fanciullo (è) nato tutto il corpo (è) tenero (e) sottile”.

⁴⁷ Por. ibidem: „Ch’ ella abia l’ unghie tondute acciò che-l fanciullo non possa gravare”.

⁴⁸ Por. ibidem: „E ap(r)esso il dee la nudrice bangnare con aqua tiepida, e li dee i sue orechie (e) suo nari ispriemere (e) purgare”.

⁴⁹ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 180: „Postea uero in aqua calida balneetur”. R. Baldini, op. cit., s. 116: „Ed appresso il dee la nodrice bagnare con aqua tiepida”.

⁵⁰ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 138: „Le donne venetiane e tutte quelle che hano comodità di l’ aqua di mare, i fanzuoleti suoi in quella bagnar debano: e questo spzialmente fare nel suo primo bagno per fina al secundo bagno, che cussi bagnando non seguita nocumento veruno, ma giovamento assai”.

⁵¹ Por. ibidem: „Si che pare assai manifestamente chel bagno facto di aqua salsa over salita, cum alquante foglie di salvia, è molto migliore e più laudevole cha quello che facto è di aqua semplice, come se fa comunamente per tuto”.

⁵² Por. R. Baldini, op. cit., s. 117: „E quand’ elli sarà bagnato, si-l dee la nodricie asciughare con pezze line asciutte, sottili e morbide, e poi ap(r)esso rimetterlo a dormire, e farlo giacere supino, (e) poi i lato”.

⁵³ Por. ibidem, s. 116-117: „tanto quant’ ella puote del fredo guardare. (E) quando ciò sarà, ch’ ella li voglia fasciare, si dee le sue membra soavemente crollare (e) distendere, stringere (e) dirizzare (e) mettere a punto (e) darli bella forma, che ciò è legier cosa a fare a savia nodricie”.

⁵⁴ Ibidem, s. 117: „il fanciullo p(r)ende la forma che lla nodricie li dona”.

⁵⁵ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 139: „Capo torto e mal composto non è senza danno dil cervello”.

⁵⁶ Por. ibidem: „Debbi fare prima il capo trare al ritondo più che puoi, da poi strenzere quello alquanto dai lati, zioè ne le tempie, sì che la parte posteriore rimanga larga e la parte dinanti traga a l’ acuto”.

⁵⁷ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 178: „et rectificanda sunt eius membra, scilicet caput, frons, nares”.

⁵⁸ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 139: „Apresso, debe destendergie le braze e quelle anco incroxare: che per tal movimento cussi se reducono a la quantità sua naturale, zioè longeza, essendo quelle state avizinate nel ventre tanto tempo. E per somegliante, estendere le gambe equalmente e suavemente, e quelle anco pigare, sì che i calcagni ie toca le natiche, che tal movimenti giè come exercitio. [...] E se caxo fosse che una gamba fosse più longa di l’ altra, quella curta tire e sì se asforza di alungarla cum gram suavità e destrezza”.

Po kąpeli i osuszeniu kolejnym krokiem było zawinięcie dziecka i położenie go spać w kołysce. Aldobrandino pisał, że dziecko powinno mieć „ramiona i dłonie wyciągnięte w kierunku kolan, głowę lekko obwiązana i przykryta”⁵⁹. Autorka *Liber de sinthomatibus mulierum* zalecała jedynie, aby każda część ciała była odpowiednio owinięta⁶⁰. Savonarola radził, aby ręce i ramiona dziecka skierować ku kolanom i owinać je ciepłym materiałem, a następnie przy użyciu delikatnej tkaniny pozbawionej wszelkiej szorstkości owinać całe ciało⁶¹.

Po owinięciu dziecka należało położyć je spać np. w kołysce, która według Aldobrandina nie powinna być wysłana „rzeczami ostrymi i twardymi, lecz delikatnymi i miękkimi”, które zabezpieczą przed zimnem, ale nie będą też zbyt ciepłe⁶². Głowa dziecka miała być ułożona wyżej od reszty ciała i konieczne należało upewnić się, że ciało nie zwisa z jednej strony, a głowa i inne członki z drugiej⁶³. Poruszając kwestię pomieszczenia, w którym dziecko miało spać, Aldobrandino radził, aby było „ciemne, lecz nie za bardzo”, ponieważ uważał, że ostre światło mogłoby wpłynąć niekorzystnie na jego wzrok⁶⁴. Podobne zdanie w tej kwestii miał Savonarola, który zalecał, aby dziecko przebywało w zaciemnionej, bez przeciągów i nie za zimnej części domu⁶⁵.

Po drzemce Aldobrandino zalecał wykąpać dziecko. Interesujące jest, że starał się wprowadzić swoistą rutynę. Uważał, że kąpiel powinna być wykonana o stałej godzinie dwa, a nawet trzy razy dziennie. Ponadto pisał: „jeśli latem byłoby bardzo ciepło, woda powinna być mniej ciepła, a jeśli jest zima, niech będzie cieplejsza”⁶⁶. Podczas kąpeli należało uważać, aby woda nie dostała się do uszu⁶⁷ i zalecał: „ując prawą rękę [dziecka A.G.] i wyciągnąć ją wzdłuż piersi do lewej strony, i lewą do prawej”⁶⁸ oraz zginać jego nogi⁶⁹. W kwestii częstotliwości kąpeli Savonarola zaznacza, że przyjęło się, aby w pierwszym miesiącu życia kąpać je dwa razy dziennie⁷⁰. Jednak w odróżnieniu od Aldobrandina nie przykładał większej wagi do stałych godzin kąpeli.

⁵⁹ R. Baldini, op. cit., s. 117: „E quando il fanciullo sarà fasciato, (e) le braccia (e) le mani in verso le ginocchie istese, e la testa legiermente legata e coperta”.

⁶⁰ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 178: „Puer itaque semper est fricandus et quelibet eius membra in unaquaque parte fascia sunt retinenda et iungenda”.

⁶¹ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 142-143.

⁶² R. Baldini, op. cit., s. 117: „Si-l ponete a dormire nella gulla; ma no sia piena di cose aspre (e) dure, ma soavi e morbide, le quali il guardino del freddo (e) non li deano troppo chaldo”.

⁶³ Por. ibidem: „(E) guardate che lla testa sia più alta che l'altro corpo, (e) dorma diritto, si che-l corpo non penda <dorma> dall'una parte nè la testa d'altra, nè neuno delli altri membri”.

⁶⁴ Por. ibidem: „(E) la magione ov' elli dormirà sia iscura (e) no troppo, p(er)ciò che lla grande chiaritate ala veduta il potrebe tosto gravare”.

⁶⁵ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 143.

⁶⁶ R. Baldini, op. cit., s. 117: „E quand' elli avrae assai dormito, si-l dee la nodricie bangniare, p(er)ciò che allora è convenevole (e) diritta ora, e puote ciò fare due volte o tre il giorno; (e) se nela state sia troppo gran chaldo, si conviene che l'aqua sia un poco tiepida, e se ciò è di verno sia più chalda”.

⁶⁷ Por. ibidem: „si ghuardi che l'aqua no gli entri dentro dagli orecchi”.

⁶⁸ Ibidem: „E de-l prendere p(er) la mano destra e distendere su p(er) lo suo petto verso la sinistra, e la sinistra verso la destra”.

⁶⁹ Por. ibidem.

⁷⁰ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 141: „E se dimanderai quanto tempo durare vuole questo bagnare, te rispondo che non è signato termine per li auctori; ma pratica comuna è mexe uno, doe fiate al zuorno”. Warto dodać, że Savonarola zalecał, aby do piątego roku życia kąpać dziecko co najmniej trzy razy w miesiącu: „Per fina

3. Karmienie dziecka i wybór mamki

Kolejną istotną opisywaną przez autorów kwestią było karmienie dziecka i wybór mamki. Za najlepszy pokarm powszechnie uważano ten matki, ponieważ, jak twierdzono, jest on podobny do tego, którym dziecko żywiło się w jej łonie⁷¹. W przypadku śmierci kobiety na skutek komplikacji porodowych, jej choroby lub utraty pokarmu należało nająć mamkę, której powierzano wykarmienie dziecka. Sytuacje te dotyczyły przede wszystkim dzieci z rodzin z wyższych warstw społecznych, których pozycja oraz sytuacja ekonomiczna pozwalała zapłacić za tę usługę. W przypadku dzieci wywodzących się z nizin społecznych, te w takich sytuacjach najczęściej umierały.

Jak wynika ze źródeł, zdarzało się, że matki nie chciały karmić swoich dzieci i bez „ważnych” powodów oddawały potomstwo na wykarmienie mamkom. Wspomina o tym na przykład w jednym ze swoich kazań św. Bernardyn ze Sieny († 1444). Zwracając się do wiernych, mówił o kobietach, które, jak twierdził, z lenistwa lub innych błahych przyczyn opłacały mamki, aby te karmiły ich dzieci⁷². Również Michał Savonarola pisał o takich przypadkach, podając jako powód takiego postępowania obawę kobiet przed utratą jędrnych piersi⁷³. Jako medyk starał się jednak zachęcić matki do karmienia potomstwa, ponieważ – jak twierdził – dzięki temu wydłużają czas do kolejnej ciąży, która nie tylko przyniesie im osłabienie i inne dolegliwości, ale może doprowadzić je do śmierci⁷⁴.

W kwestii częstotliwości karmienia Aldobrandino zalecał, aby na początku karmić dziecko dwa lub trzy razy dziennie niewielką ilością pokarmu. Przed posiłkiem radził podawać odrobinę miodu⁷⁵. Podczas karmienia należało uważać, aby pokarm nie dostał się do uszu lub nosa dziecka⁷⁶. Po zakończeniu karmienia dziecko należało jeszcze przez chwilę masować⁷⁷. Aldobrandino ostrzegał, aby nie podawać na raz zbyt dużej ilości pokarmu, ponieważ mogło dojść do jego zwrócenia⁷⁸. Po karmieniu radził odczekać chwilę, a następnie zalecał, aby mamka położyła dziecko spać i starała się je uspić, bujając delikatnie kołyską,

ad anni cinque i fanzuoleti bagnare se voreveno almeno tre fiata al mexe, che molto gie giovorebe a la sanità suoa, anco al crescere suo e per lungo e per traverso”. Ibidem, s. 141-142.

⁷¹ Por. R. Baldini, op. cit., s. 117: „Sapiate che i latte ch’al fanciullo si dee donare, (e) quello che meglio e più valle, si è quello della madre, p(er)ciò che di quello medesimo dentro al ventre della madre (è) nodritto, p(er)ciò che naturalmente poi ch’egli è fuori del ventre riviene i latte alle mamelle. Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 145: „Prima dirò chel migliore lacte e al fanzuolo più utile e di sua sanità conservativo è quello di la madre, quando è buono e non viciato: il perchè è somegliante a quello nutrimento dil quale è stato nutrito nel ventre”.

⁷² Por. Bernardino da Siena, *Prediche volgari sul Campo di Siena 1427*, red. A. Delcorno, t. 1, Milano 1989, s. 607-609.

⁷³ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 147: „Frontosa, molte ho cognosuto che non hanno voluto lactare per non guastare la belezza di suoi pecti e quelli per non mostrare a balconi, che cussi hanno da puoi quelli conservati belli e mostratoli a compagni”.

⁷⁴ Por. ibidem: „Che cussi non lactendo, tu te engravidi più presto assai, stendo la mazuor parte di l’anno cum l’apetito corrupto, dolore de stomaco, di schiena e somegliante male; multiplich i parti, et ogni parto ti dà una gram bastonata a la vita tua, quella sminuendo, e spesso ti conduce a porto cativo, che sempre ne senti in tua vita, si che spesso quella finisce inanti hora”.

⁷⁵ Por. R. Baldini, s. 117: „E dee avere assai, ala p(r)ima, d’ess(er)e assai latatto due volte o tre il die, p(er)cioe che al cominciamento si dee pocho lattare; e varebe meglio dinazzi il latare che l’uomo li metesse in bocha un poco di melle”.

⁷⁶ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 178: „Postea obseruandum est me lac subintret aurs et nares cum ablactatur”.

⁷⁷ Por. ibidem.

⁷⁸ Por. R. Baldini, op. cit., s. 119: „P(er)ciò che troppo latarlo a una volta fa il ventre bollire (e) infiare, (e) p(er) la bocha rigittare”.

przemawiając i śpiewając spokojnym głosem⁷⁹. Również autorka *Liber de sinthomatibus mulierum* zwróciła uwagę, aby śpiewać dziecku proste, melodyjne kołysanki i unikać przy nim szorstkich słów⁸⁰.

W przypadku, kiedy konieczne było zatrudnienie mamki, należało zwrócić uwagę na wiele czynników takich jak: wiek kobiety, wygląd, obyczaje, opinię oraz sytuację ekonomiczną. W *Liber de sinthomatibus mulierum* zapisano, że mamką powinna być młoda kobieta o jasnej karnacji⁸¹. Niestety autorka nie podała dokładnie, ile według niej powinna mieć lat. Bardziej dokładni w tej kwestii byli Aldobrandino i Savonarola. Pierwszy zalecał wybrać kobietę w wieku pomiędzy dwudziestym piątym a trzydziestym piątym rokiem życia, która wyglądem przypominałaby matkę⁸²; drugi zalecał szukać kobiet pomiędzy 32 a 35 rokiem życia, ponieważ ich pokarm uważał za najlepszy. Odradzał natomiast powierzać dzieci mamkom, które ukończyły czterdzieści lat oraz zbyt młodym kobietom, ponieważ uważał ich pokarm za mało odżywczy⁸³.

W wyborze mamki należało również wziąć pod uwagę cechy fizyczne. Oczekiwano, że będzie dobrze zbudowana, ale nie za gruba⁸⁴, oraz że będzie miała odpowiednie piersi. Autorka *Liber de sinthomatibus mulierum* zaleca nie wybierać kobiety o obwisłych lub zbyt dużych piersiach, lecz szukać takiej o szerokiej klatce piersiowej⁸⁵. Aldobrandino i Savonarola uważali, że mamka powinna mieć jędrne, nie za duże i nie za małe piersi⁸⁶. Pierwszy z nich przestrzegał, że zbyt duży biust może doprowadzić do zniekształcenia nosa dziecka⁸⁷. Ponadto zapisał również, aby wybrać kobietę, która urodziła miesiąc lub dwa wcześniej⁸⁸, oraz, co istotne, należało upewnić się, iż nie straciła dziecka⁸⁹. W *Liber de sinthomatibus mulierum* zaleca się jedynie, aby nie była blisko kolejnego rozwiązania i aby nie minęło dużo czasu od porodu⁹⁰. Savonarola sugerował natomiast, aby od jej porodu minęły od czterech do

⁷⁹ Por. ibidem: „E quand'ella l'avrae latato, si-l pongha a dormire; ma conviene ch'elli sia un poco riposato, (e) poi il pongha a dormire, (e) meni la qualla bellamente (e) soavemente; (e) al'adormentare del fanciullo dee la nodricie dire belle (e) dilettevole chanzoni chantare”.

⁸⁰ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 180: „Ante eum non est asperis uocibus cantandum neque raucis, sicut lumbardis”.

⁸¹ Por. ibidem 184: „Nutricem oportet esse iuuenem, clarum colorem habentem”.

⁸² Por. R. Baldini, op. cit., s. 117: „Onde sappiate che lla nodricie dee avere XXV anni infino in XXXV [...]. La forma dovete guardare, ch'ella sia somigliante ala madre tanto quant'ella si puote il più trovare”.

⁸³ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, 145-146: „Vole essere zovene, de anni 32 over 34 e 35 al più: che in questa età la dona è più forte e de migliore età e più compita che essere possa: il perchè il lacte de la zoveneta non è cussi buono nè perfecto, non essendo ancora quella pervenuta al compimento di la perfectione di sua età”.

⁸⁴ Por. R. Baldini, op. cit., s. 118; *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 146: „Che la sia muscolosa, di buona abitudine, mediana fra grassa e magra, non di multa grassa: che è segno di gram bontà dil suo nutrimento”.

⁸⁵ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 184-186: „Nutricem oportet esse [...], nec maculosa, neque infirmas mamillas habeat, neque nimis grossas, pectus grossum et amplum”.

⁸⁶ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 146: „Vole havere le mamelle grande mesuratamente e non disconze grande, e stagne, zioè non flagante, che è segno di sangue aquoso”. R. Baldini, op. cit., s. 118: „La forma dele mamelle si dee guardare, ch'elle sieno sode (e) belle, nè troppo grandi nè troppo piccole”.

⁸⁷ Por. R. Baldini, s. 118: „La forma dele mamelle [...] inp(er)ciò che lle troppo grandi fanno i fanciulli camusi divenire quando di sop(r)a al naso li mettono le mamelle”.

⁸⁸ Por. ibidem: „Lo tenpo che la nodricie àe avuti filiuli si de l'uomo guardare, che almeno sia u mese o due ch'ell'abbia avuti filiuli”.

⁸⁹ Por. ibidem.

⁹⁰ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 184: „Que non sit partui uicina neque multum remota”.

ośmiu tygodni⁹¹. Warto zaznaczyć, że zarówno Aldobrandino jak i Savonarola uważali, że najlepiej wybrać kobietę, która urodziła syna⁹², a nie córkę. Ponadto według Aldobrandino musiała być zdrowa, ponieważ chore mamki „zabijają dzieci, zanim nadejdzie ich czas”⁹³.

Oprócz wspomnianych cech fizycznych mamki, zalecano zwracać uwagę również na jej charakter⁹⁴ i opinię. Aldobrandino radził szukać kobiety, którą określa przymiotnikiem „savia” – mądra⁹⁵. Ponadto powinna być pokorna, bojaźliwa, niekłótliva i niegłupia, ponieważ powszechnie uważano, że dziecko z mlekiem przejmowało cechy karmiącej go kobiety⁹⁶. Jako przykład może posłużyć znajdujący się w *Kronice* Jana Długosza zapis, gdzie autor, wspominając o żonie Wratysława Drohomirze, podał, że po urodzeniu przez nią bliźniąt jednego syna karmiła sama, a drugiego oddano Ludmile: „obydwoj otrzymali charaktery wychowawczyń: Waclaw był pobożny, uległy, religijny, hojny dla biednych, Bolesław przeciwnie dumny, zwykł był grabić, zabijać, gwałcić i gnębić”⁹⁷.

Status ekonomiczny mamki również nie był bez znaczenia. Savonarola sugerował wybrać kobietę niezbyt ubogą⁹⁸, która będzie w stanie zadbać o prawidłowe odżywianie. Ostrzegwał, że niewłaściwa dieta mamki wpływa niekorzystnie na jakość pokarmu, który mógł przyczynić się do pojawienia się u dziecka gorączki lub innych chorób, które zagrażały jego życiu⁹⁹.

Autorzy analizowanych traktatów zalecali, aby przed wyborem mamki sprawdzić koniecznie jakość jej pokarmu¹⁰⁰. Mleko musiało spełniać określone kryteria co do koloru, gęstości, zapachu i smaku. Zalecano takie, które było białe, a nie zielone czy czerwone, nie za rzadkie i nie za gęste, słodkie, nie powinno mieć octowego zapachu ani słonego czy

⁹¹ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 146-147: „Non sia molto anticha di lacte, ma frescha, zioè che sia mexe uno e mezo o dui lontana dal parto”.

⁹² Por. *ibidem*, s. 147: „Che heba parturito maschio: il perchè è segno dil sangue suo mestruo più puro, più caldo e meglio, che se parturito havesse femena”. R. Baldini, op. cit., s. 117: „E vale meglio quella ch’æ avuto fanciullo maschio che femina”.

⁹³ Por. R. Baldini, op. cit., s. 118: „E ssa sana tanto quanto l’uomo la puote più trovare, p(er)ciò che lle ’nferme nodrici ucidono i fanciulli anzi la loro diritta ora”.

⁹⁴ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 146: „Che sia di buoni e laudevoli costumi; che non sia colerica, zioè che presto se coruze, che cussi non heba a vitiare il sangue; anco non sia molto melenconica e capitosia; che per tal sua fatuità corezandose, se propona, o per il pianzere dil fanzuoleto o d’altra caxuone, di a quello non dare il lacte, non essendoie madre, nè quello blandire, nè quello sollicitare”.

⁹⁵ Por. R. Baldini, op. cit., s. 118: „E inp(er)ciò si legie che i filosafi antichamente ap(r)endeano (e) amaestravano i loro figliuoli, (e) i loro signiori amonivano che lli faciess(er)o nodrire (e) ben costumare a savie nodrici.

⁹⁶ Por. *ibidem*: „Suoi costumi dee l’uomo guardare, s’ella è bene insengniata (e) di buon aire, umile, che no ssa adirosa, paurosa nè sciocha, p(er)ciò che queste cose rimuovono le complexioni de’ fanviulli (e) fanoli divenire isciochi (e) male costumati”. Wspomina o tym również Bernardyn ze Sieny w jednym ze swoich kazań. Por. Bernardino da Siena, op. cit., s. 609.

⁹⁷ Por. Jan Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego*, t. 1, Warszawa 1961, s. 240.

⁹⁸ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico...*, s. 152: „Quando dà il fiolo a balia, che non sia troppo povereta; ma, come dicto è, guarda che la sia de buoni costumi e che ebba il muodo de vivere, il perchè vole essere de buoni cibi nutrita, i quale hebano a generare buon sangue per il san essere dil fanzuoleto e suo longo vivere”.

⁹⁹ Por. *ibidem*, s. 151-152: „Purtroppo spesso entraviene che le nutrice over balie sono poverete, e manzano e beveno di quello che puono, e cussi dampnifica il cibo a fanzuoleti, e di quello da poi se genera febre e altre malatie in quelli, che cussi i perducono spesso a la morte”. Więcej na temat diety kobiety ciężarnej według zaleceń Savonaroli por. A. Głusiuk, *De regimine infantis – opieka nad dzieckiem w średniowiecznej Italii na podstawie „Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium” Michele Savonaroli*, „Medycyna Nowożytna”, 27/2021, nr 1, s. 63-79.

¹⁰⁰ Por. R. Baldini, op. cit., s. 118: „La quantitate (e) la natura de latte de uomo diligente mente guardare”.

gorzkiego smaku¹⁰¹. W celu sprawdzenia, czy mleko nie było zbyt wodniste lub za gęste, zalecano, aby na paznokieć wylać jego kroplę i obserwować, czy nie spływa za szybko lub zbyt wolno¹⁰². W *Liber de sinthomatibus mulierum* autorka zapisała, że wylana na paznokieć kropla nie powinna być ani zbyt płynna ani gęsta i ścięta, lecz mieć dobry zapach i słodycz oraz być pozbawiona zanieczyszczeń¹⁰³. Zaznaczyła również, że pokarm „słony i brzydko pachnący nie jest odpowiedni dla niemowlęcia”¹⁰⁴.

Podsumowanie

Analizowane traktaty stanowią cenne źródło informacji na temat stanu ówczesnej wiedzy w zakresie opieki nad dzieckiem w pierwszych tygodniach jego życia. Nawet jeśli dzieła te powstały w dużych odstępach czasu, to zauważa się w nich wiele punktów wspólnych. Wszyscy autorzy starali się przekazać najważniejsze kwestie związane z prawidłowym przecięciem pępowiny, kąpielą dziecka, wyborem mamki czy karmieniem. Informowali również, na co należało zwrócić szczególną uwagę podczas kąpieli dziecka oraz jak reago- wać w przypadku zauważenia jakiegokolwiek deformacji ciała. Nieukładanie dziecka do snu natychmiast po karmieniu świadczy, że wiedziano, jak ważne było, aby pozbyło się powietrza, które dostało się do organizmu z pokarmem w trakcie jedzenia.

Wspomniani autorzy poza akademicką wiedzą teoretyczną musieli mieć dużą praktykę wśród kobiet z różnych warstw społecznych, a znajdująca się w *De curis mulierum* formuła wypowiediana podczas przecięcia i zawiązania pępowiny sugeruje, że jego autorka znała i stosowała również medycynę ludową. Z pewnością każdy z wymienionych traktatów stanowił cenne źródło wiedzy dla korzystających z nich osób.

¹⁰¹ Por. ibidem: „I latte de es(er)e bianco, nè troppo chiaro nè troppo spesso, nè verde nè rosso; e conviene che l'odore no ssia acietoso; nè [sia] salso nè amaro, ma di dolce sapore”. Aldobrandino zalecał, aby wybrać taki pokarm, który nie był ani zbyt płynny, ani zbyt tłusty. Por. ibidem: „Or lo p(er)endete dunque che sia in quello mezo, ciò è nè troppo spesso nè troppo chiaro”.

¹⁰² Por. ibidem: „E p(er) conoscere s'egli è troppo grosso o troppo sottile, si togliete una ghiociola di latte (e) la ponete sop(r)a l'unghia; (e) s'ella chade sanza l'unghia rimuovere elli è troppo chiaro, e s'elli non chade p(er) l'unghia rimuovere elli è troppo spesso”.

¹⁰³ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 188: „Cognoscitur etiam lac mulieris ita: gutta distillata super unguem, nec nimis subtile nec nimis liquidum nec nimis grossum nec nimis coagulatum debet esse bonum odorem habens et puram dulcedinem”.

¹⁰⁴ Ibidem: „Salsum autem lac aut male redolens, infans nutrimento non est conueniens”.

Bibliografia

Źródła

- Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, tłum. I. Lawendowski, Warszawa 2002.
- Baldini R., *Zuccchero Bencivenni, «La sanità del corpo». Volgarizzamento del «Régime du corps» di Aldobrandino da Siena (a. 1310) nella copia coeva di Lapo di Neri Corsini (Laur. Pl. LXXIII 47)*, „Studi di lessicografia italiana”, 15/1998, s. 21-300.
- Bernardino da Siena, *Prediche volgari sul Campo di Siena 1427*, red. A. Delcorno, t. 1, Milano 1989.
- Chirurgia magna Guidonis de Gauliaco*, Lugduni 1585.
- De curis mulierum*, w: Trotula. *Un compendio medievale di medicina delle donne*, red. M.H. Green, Firenze 2009, s. 196-275.
- Giovanni Plateario, *Practica Brevis. Un manuale di medicina practica del XII secolo*, red. G. Lauriello, Tuscania 2015.
- Girolamo Mercurio, *La commare o Riccoglitrice*, Reprint fasc. dell'edizione 1621, Roma 2001.
- Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola. Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, red. L. Belloni, Milano 1952.
- Jan Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego*, t. 1, Warszawa 1961.
- Liber de sinthomatibus mulierum*, w: Trotula. *Un compendio medievale di medicina delle donne*, red. M.H. Green, Firenze 2009, s. 118-195.
- Medicina per le donne nel Cinquecento. Testi di Giovanni Marinello e di Girolamo Mercurio*, red. M.L. Altieri Biagi et al., Torino 1992.
- Piotr Hiszpan, *Thesaurus pauperum*, w: *Obras medicas de Pedro Hispano*, red. M.H. De Rocha Pereira, Coimbra 1973, s. 77-301.
- Soranos, *Ginekologia Soranosa z Efezu*, XXVII, 80, tłum. J. Lachs, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 28/1902, s. 1-109.

Opracowania

- Benton J.F., *Trotula, Women's Problems, and the Professionalization of Medicine in the Middle Ages*, „Bulletin of the History of Medicine”, 59/1985, nr 1, s. 30-53.
- Crisiani Ch., *Michele Savonarola, medico: tra università e corte, tra latino e volgare*, w: *Filosofia in volgare nel medioevo*, red. N. Bray, L. Sturlese, Louvain-La-Nueve 2003, s. 433-449.
- Green M.H., *The Development of the Trotula*, „Revue d'Histoire des Textes”, 26/1996, s. 119-203.
- Green M.H., *In Search of an 'Authentic' Women's Medicine: The Strange Fates of Trota of Salerno and Hildegard of Bingen*, „Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinam Scientiarumque Historiam Illustrandam”, 19/1999, s. 25-54.
- Green M.H., *Reconstructing the oeuvre of Trota of Salerno*, w: *La Scuola medica salernitana. Gli autori e i testi*, red. D. Jacquart, A. Paravicini Bagliani, Tarnuzze-Impruneta 2007, s. 183-233.
- Collectio Salernitana ossia Documenti inediti e trattati di medicina appartenenti alla scuola medica salernitana raccolti e illustrati da G.E. Henschel, C. Daremberg, S. De Renzi*, t. 1, Napoli 1852.
- De Mauro T., *Il dizionario della lingua italiana*, Torino-Milano 2000.
- Głusiuk A., *Choroby kobiet i sposoby ich leczenia na podstawie traktatu Metrodory z Bizancjum*, „Medycyna Nowożytna”, 25/2019, nr 1, s. 127-137.
- Głusiuk A., *Ciąża, poród i powikłania po porodzie w traktacie „O chorobach kobiet” Metrodory z Bizancjum*, w: *Medicina antiqua, mediaevalis et moderna. Historia – filozofia – religia*, red. S. Kornańska-Zimnicka, L. Kostuch, B. Wojciechowska, Kielce 2019, s. 121-134.
- Głusiuk A., *Dbłość o urodę kobiet na podstawie traktatów Metrodory z Bizancjum i Trotuli z Salerno*, „Seminare”, 39/2018, nr 1, s. 145-154.

- Głusiuk A., *De regimine infantis – opieka nad dzieckiem w średniowiecznej Italii na podstawie „Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium” Michele Savonaroli*, „Medycyna Nowożytna”, 27/2021, nr 1, s. 63-79.
- Marti M., *Aldobrandino da Siena*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 2, Roma 1960, s. 115.
- Nota introduttiva*, w: *Michele Savonarola. Medicina e cultura di corte*, red. Ch. Criscini, G. Zuccolin, Firenze 2011, s. XIII-XV.
- Roscioni L., *Scipione Mercurio*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 73, Roma 2009, s. 626-629.
- Simonetti R., *Savonarola Michele*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 91, Roma 2018, s. 150-153.
- Strzelczyk J., *Trotula, Trota i „Trotula”*. *O właściwe miejsce uczonej niewiasty w dziejach nauk medycznych w średniowieczu*, w: *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Prof. Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Wrocław 2001, s. 456-465.
- Strzelczyk J., *Pióro w wątych dłoniach. O twórczości kobiet w dawnych wiekach*, t. 2, Warszawa 2009.
- Tatarkiewicz A., *Mater in statu nascendi. Społeczeństwo i medyczne aspekty zdrowia reprodukcyjnego kobiet w starożytnym Rzymie*, Poznań 2018.